

ספק ספיקא - פתיחה

א. נעסוק בדפים הקרובים בסוגיית ספק ספיקא (ס"ס). נתחיל את הדרך במפגש ראשוני עם הבנות מרכזיות ביסוד הדין ואופיו. לפני כן, נתחיל בהיכרות ראשונית עם הסוגיה המרכזית בה הוא מוזכר. הגמ' בכתובות מביאה את דברי רבי אליעזר העוסק בבעל שבא לבית הדין אחר נישואיו וטוען שאשתו לא הייתה בתולה (כתובות ט):

האומר פתח פתוח מצאתי - נאמן לאוסרה עליו.

הוא נאמן על כך מדין 'שוויא אנפשיה חתיכא דאיסורא', והאישה אסורה בשל החשש שמא זינתה בתקופה שבין האירוסין לנישואין¹. הגמ' מקשה על כך: גם אם הוא נאמן לומר שלא הייתה בתולה, עדיין מדוע היא אסורה בשל החשש שמא זנתה תחתיו הרי יש ס"ס (שם):

ואמאי? ספק ספיקא הוא, ספק תחתיו ספק אין תחתיו, ואם תמצא לומר תחתיו, ספק באונס ספק ברצון!

הגמ' מניחה אפוא בצורה פשוטה שהאישה לא נאסרת במצב של ס"ס, ובתשובה מעמידה את דברי רבי אליעזר במצב בו קיים רק ספק אחד (שם):

לא צריכא, באשת כהן (האסורה גם באונס). ואיבעית אימא: באשת ישראל, וכגון דקביל בה אבוח קידושין פחותה מבת ג' שנים ויום אחד (כך שהיא ודאי נבעלה תחתיו ויש רק ספק אם נבעלה ברצון או באונס). מהי סברת הגמ'? מדוע האישה מותרת במצב של ס"ס? מהו יסוד הדין?

השוב על שתי דרכים אפשריות בהבנת יסוד הדין. התבונן: האם הוא דומה לרוב וחזקה או לכללים 'ספקא דאורייתא לחומרא' ו'ספקא דרבנן לקולא'? מה ההבדל העקרוני בין שתי האפשרויות? איזו אפשרות נראית לך יותר?

ב. הרשב"א דן בתשובה בה נעסוק בע"ה בהמשך בהרחבה בשאלה האם מקלים בס"ס גם כנגד חזקת איסור. לדעתו מקלים גם במקרה זה. נלמד את נימוקו לכך (שו"ת הרשב"א א, תא):

ותדע לך עוד דהא ספק ספקא עדיף כרוב. ואפשר דאלים התרו יותר מרוב. דהא רבי יהושע לגבי יוחסין (בשאלות הנוגעות ליוחסין) פטיל בחד רובא (מחמיר שלא לסמוך על רוב) ומכשר ספק ספקא. וכיון שכן כי היכי דאזלינן בתר רובא להתייר בכל איסורין שבתורה ואפילו בדאיתחזק איסור כגון התיכת איסור שנתערב בשתים של התר הוא הדין בתרי ספיקי דשריא ואפי' בדאיתחזק איסורא.

תוכל למצוא בנימוקו של הרשב"א תשובה לשאלה כיצד הוא הבין את הלכת ס"ס?

הפרי חדש צועד בעקבותיו של הרשב"א ופוסק כמותו שמקלים בס"ס גם כנגד חזקה. נלמד את דבריו בהם ההשוואה לרוב ברורה יותר (כללי ס"ס אות טז):

והכי מוכח להדיא מדברי הרשב"א בתשובה בסימן תא דהא ספק ספיקא עדיף כרוב ואמרינן בפרק קמא דחולין דרוב מצויין אצל שחיטה מומחין הן, אלמא דאע"ג דאיתחזק איסורא דאבר מן החי אתי

1. בעבר נהגו להמתין תקופה ארוכה בין הקידושין לנישואין.

רוב ומפקע ליה מחזקתיה ואם כן הוא הדין לספק ספיקא דאף על גב דאיתחזק איסורא בתרי ספקי מפקינן ליה מחזקתיה... ועוד היינו טעמא דשרינן בס"ס משום דכי איכא חדא ספיקא הוה ליה כפלגא ופלגא וכי איכא תרי ספיקי הוה ליה כרובא, ואם כן בדין להתיר בתרי ספיקי כמו ברובא.

התבונן היטב בדברי הפר"ח. מהו יסוד דין ס"ס לדעתו? חשוב: דבריו מובנים לך? מובנת לך ההשוואה לרוב? מהי ההנחה עליה נשענים הדברים? מה הקושי בדברים?

הדברים קשים לכאורה: מדוע לומר שהספק הראשון נחשב כ'פלגא ופלגא' כך שהספק השני יוצר בהכרח רוב? וכי די בהצגת שתי אפשרויות כדי לומר שלכל אחת מהן סבירות של חמישים אחוז? כדי להבין את הלכת ס"ס כרוב עלינו להניח בהכרח שהספק הראשון יוצר תמידית מצב של 'פלגא ופלגא', וכדברי הפר"ח 'משום דכי איכא חדא ספיקא הוה לי כפלגא ופלגא', שכן רק כך נבין מדוע צירוף הספק השני יוצר רוב, 'וכי איכא תרי ספיקי הוה ליה כרובא'. אך הנחה זו אינה מובנת: כיצד אפשר להניח בצורה גורפת שתמיד הספק הראשון נחשב כפלגא ופלגא כך שהספק השני יוצר רוב?

נסה להתמודד עם השאלה. היא קשה בעיניך?

ג. פגשונו אפוא הבנה עקרונית אחת של הלכת ס"ס – ספק ספיקא כרוב. נפנה ללימוד הבנה שונה מהותית. הגמ' העמידה כזכור את דברי רבי אליעזר באשת כהן, מקרה בו קיים רק ספק אחד – ספק אם הביאה לפני הקידושין או אחריהם. התוספות שאלו על כך: גם במקרה זה לא מובן מדוע רבי אליעזר אוסר, מדוע הוא לא מעמיד את האישה על חזקת ההיתר שלה ומקל? ובלשונם (שם):

וא"ת ונוקמה אחזקתה שהיא כשרה לכהונה ונימא דלאו תחתיו זינתה וי"ל דאדרבה אית לן למימר דהשתא נבעלה דאוקמה אחזקת הגוף שהיתה בתולה?

עולה מדברי התוספות שלולי חזקת הגוף המורה לאחר את השינוי ואובדן הבתולים ככל שאפשר, היינו מקלים מכוח חזקת ההיתר ומכריעים שנבעלה שלא תחתיו. הפני יהושע שואל על כך (שם):

אבל אכתי קשיא לי טובא על קושית התוספות האיך אפשר להתיר באשת כהן משום חזקת היתר (לולי חזקת הגוף) ותיפוק ליה דאיכא תרי ספיקי לאיסורא חדא שמא זינתה תחתיו ואם תמצא לומר אינה תחתיו אפילו הכי שמא זינתה לפסול לה שפוסלה לכהונה.

מהי קושיית הפנ"י?

הפנ"י מציע דרך אפשרית ליישוב הקושיה, דרך שונה עקרונית בהבנת דין ס"ס. אולם לדעתו דרך זו חסומה בפני התוספות, דבר המחזיר את השאלה למקומה (שם):

ובשלמא לשיטת הרמב"ם והרמב"ן והר"ן וסייעתם דהא דקיי"ל ספיקא דאורייתא לחומרא היינו מדרבנן א"כ איכא למימר דנהי דאמרינן ספק ספיקא לקולא היינו משום דהוי ליה ספיקא דרבנן דמדאורייתא בחד ספיקא נמי שריא וא"כ הספק השני הוי ספיקא דרבנן דלקולא. אבל להחמיר לא אמרינן ספק ספיקא... אתיא שפיר קושית התוס' אמאי לא מוקמינן לה בחזקת היתר (למרות שיש ס"ס,

2. ברגע הקידושין. חלק מכוחה של החזקה הוא שגם אם המצב השתנה יש לאחר את שינויו ככל שאפשר, וראה בדפים הראשונים על חזקה.

משום ש"ס"ס להחמיר לא אמרין). אלא התוס' ורש"י לא סבירא להו הא מלתא דהרמב"ם וסייעתו אלא סבירא להו דספיקא דאורייתא לחומרא היינו מדאורייתא... אם כן הדרא קושיא לדוכתיה כיון דאמרין ספק ספיקא לקולא כ"ש דלהחמיר יש לאסור בתרי ספיקי לאיסורא.

מהי התשובה שמציע הפנ"י? מהו יסוד דין ס"ס לפי הצעה זו? מדוע התוספות לא יכולים להבין כך את דין ס"ס?

הפנ"י מציע ליישב שהלכת ס"ס נאמרה רק להקל ולא להחמיר. לדבריו, טענה מעין זו חייבת להתבסס על עמדת הרמב"ם לפיה הספקות מותרים מהתורה והלכת ספקא דאורייתא לחומרא היא הלכה דרבננית. דין ס"ס נובע לפי עמדה זו מכך שהספק הראשון אסור מדרבנן כך שהספק השני הוא ספק בדרבנן וספק דרבנן לקולא! לפי הבנה זו ודאי שניתן להקל בלבד מכוח הלכת ס"ס ולא להחמיר. הפנ"י דוחה את הצעתו: התוספות הרי סוברים שהתורה עצמה מחמירה בספקות והלכת ספקא דאורייתא לחומרא היא הלכה דאורייתא. הם אינם יכולים אפוא להבין את הלכת ס"ס כהבנה המאפשרת לטעון שהולכים אחרי ס"ס להקל בלבד ולא להחמיר, ולדעתם ודאי שהולכים אחרי ס"ס גם להחמיר וחוזרת השאלה למקומה.

ד. נתבונן יותר בהצעתו של הפנ"י להבנת יסוד דין ס"ס, בהנחות עליהן היא מושתתת. כמובן, שההנחה המרכזית היא שהספקות אסורים מדרבנן בלבד, כך שהספק השני הוא ספק בדין דרבנן וספק דרבנן לקולא. אך נראה שישנה הנחה נוספת שכלל אינה פשוטה.

חשוב היטב: מהן ההנחות עליהן מושתת ההסבר? מה הקושי בהן?

ההסבר מניח שיש כאן שני דיונים שונים שמתנהלים בנפרד, ולמשל בדוגמה של הגמ': הספק הראשון הוא ספק נבעלה תחתיו ספק לא תחתיו. בספק זה אנו פוסקים להחמיר מדרבנן שנבעלה תחתיו מכוח הלכת ספקא דאורייתא לחומרא, הלכה דרבננית. לאחר שפסקנו שנבעלה תחתיו ואסרנו מדרבנן מגיע הדיון השני – האם נבעלה ברצון או באונס. דיון זה הוא כבר באיסור דרבנן ועל כן פוסקים בו להקל, שספק דרבנן לקולא, וזהו יסוד דין ס"ס. אולם הבנה זו קשה לכאורה: הרי פשוט יותר שיש כאן דיון אחד – האם האישה אסורה משום שזינתה תחתיו ברצון או מותרת משום שנבעלה תחתיו באונס או משום שנבעלה שלא תחתיו. דיון זה הוא בספק איסור דאורייתא, שכן אם האישה זינתה תחתיו ברצון היא אסורה עליו מהתורה, כך שלא מובן מדוע לפצל בין הדיונים בצורה מלאכותית ולהגדיר את הספק האם נבעלה ברצון או באונס כספק דרבנן!

מה אתה חושב על השאלה? היא קשה בעיניך? דברי הפנ"י מובנים לך?

נלמד את דברי רבנו דוד ההולך בדרך דומה ושונה (פסחים ט):

ונראה לומר שכך הוא דקדוק הענין הזה על אמתו. בכל המצות שבתורה שאומרין שספק אחד הוא להחמיר ושתי ספקות להקל זהו מפני שהמצוה על הודאי, שהתורה שצותה על החלב ועל הדם ועל שאר האיסורי לא צותה אלא על הודאי, ומפני חומר דברי תורה בא הדין בספקות להחמיר בהן, וכשהן שתי ספקות הוא להקל.

התבונן היטב בדברי רבנו דוד: מה משותף לדבריו ולדברי הפנ"י? מה ההבדל בניהם? מה ההבדל בין הבנתו להבנת הרשב"א והפר"ח?

נראה שגם לפי רבנו דוד דין ס"ס בנוי על ההנחה שהלכת ספקא דאורייתא לחומרא היא הלכה דרבננית. אולם לדעתו הוא אינו מימוש ישיר של הלכת ספקא דרבנן לקולא, מימוש המושתת על פיצול הספקות לשני דיונים המתנהלים בנפרד, אלא כלל נוסף: חכמים החמירו רק בספק איסור תורה אחד ולא במצב בו יש שני ספקות. ריבוי הספקות לקולא אינו כלי עצמאי של הכרעה או בירור, כחזקה או כרוב. הוא מרחב אחר של ספק בו חכמים לא הורו להחמיר.

חשוב: האם ניתן להבין את דין ס"ס בצורה דומה עקרונית גם אם מניחים שהלכת ספקא דאורייתא לחומרא היא הלכה דאורייתאית?

ה. המשותף לדרכם של רבנו דוד והפנ"י והמבדיל בינם לפר"ח ולרשב"א, הוא תפיסת דין ס"ס כצמצום עקרוני של היקף הלכת ספקא דאורייתא לחומרא, ולא ככלי של בירור או הכרעה בדומה לרוב או חזקה. נראה מדברי שניהם, והפנ"י כותב כך מפורשות, שהבנה זו של ס"ס חייבת להישען על עמדת הרמב"ם שהספקות אסורים מדרבנן בלבד. כמו כן, נראה שהבנה זו מובילה לאמירה שניתן להקל בלבד מכוח דין ס"ס ואי אפשר להחמיר מכוחו. נלמד את דברי המשנה למלך החולק על הדברים. נתעלם מהנידון הפרטי בו הוא דן ונתמקד בעולה מדבריו בהבנת ס"ס (בכורות ד, א):

עוד אחרת יש בנ"ד להחמיר והוא דאיכא ספק ספיקא להחמיר... וכיון דאיכא ס"ס להחמיר אפשר דאף בדרבנן אזלינן לחומרא (למרות שבדרך כלל ספק דרבנן לקולא), ואף שכעת לא מצאתי חילוק זה לא בדברי הראשונים ולא בדברי האחרונים מכל מקום נראה לי שהסברא מצד עצמה היא נכונה שהרי כי היכי דגבי איסורי תורה דקי"ל בספקן לחומרא אמרינן דבס"ס אזלינן לקולא וטעמא דמלתא דכיון דאיכא ס"ס חשיב מעוטא ולא חשיב ספק ומש"ה אזלינן לקולא וא"כ גבי ספיקא דרבנן נמי קי"ל דאזלינן לקולא היכא דאיכא ס"ס להחמיר הוי מעוטא דמעוטא הקולא ולא חשיב ספק ולית לן למיזל לקולא.

חשוב: האם המשנה למלך הבין את ס"ס בצורה שונה מהבנת הפר"ח? מדוע לדעתו ניתן גם להחמיר מכוח הלכת ס"ס? האם גם הבנתו נשענת על ההנחה שהספקות אסורים מדרבנן בלבד?

יתכן שהמשנה למלך הבין שסיבת הדין היא שכאשר יש ס"ס לקולא הצד להחמיר אינו נחשב כספק. לדעתו כשם שהולכים אחרי ס"ס להקל כך יש להחמיר מכוח ס"ס, וכגון בספק דרבנן בו מקלים בספק אחד. האמירה זהה: כאשר יש ס"ס להחמיר הצד להקל אינו נחשב כספק.

ו. נפגש לסיום עם דבריו של רש"י בב"ק. הגמ' בב"ק מביאה את דברי רבי אלעזר העוסק באישה שעברה הפלה בשלב מוקדם (ב"ק יא):

ואמר עולא א"ר אלעזר: שליא שיצתה מקצתה ביום ראשון ומקצתה ביום שני - מונין לה (ליולדת את ימי הטומאה) מן הראשון (חוששים שמא כבר ביום הראשון יצא רוב הולד יחד עם מקצת השליה). א"ל רבא: מה דעתך? לחומרא (לטמא אותה מהיום הראשון), חומרא דאתי לידי קולא הוא, דקא מטהרת לה מראשון (שהרי כך תטהר

אותה מוקדם יותר ואולי צריכה להתחיל לספור מהיום השני!) אלא אמר רבא: לחוש חוששת, מימנא לא ממניא אלא לשני. מאי קמ"ל? דאין מקצת שליא בלא ולד (משום שאם היה מקצת שליא בלא ולד לא היינו חוששים ליציאת רוב הולד עם מקצת השליה ביום הראשון).

רש"י מסביר מדוע דינו של רבי אלעזר חייב להתבסס על ההנחה שאין מקצת שליא בלא ולד (שם): דאין מקצת שליא בלא ולד – ומש"ה חוששת שמא רוב מיחוי הולד יצא באותו מקצת ומכי נפק רוב הוי ליה כילוד כדאמרינן במסכת נדה (דף כח) יצא מחותך או מסורס עד שיצא רובו ומימנא ודאי לא מניא מראשון דשמא לא נפק רובא עד שני דאי יש מקצת שליא בלא ולד לא הוה חיישין לטמא טהרות דכולי האי לא חיישין דנימא תרי חומרי דלמא נפקא ורוב נפקא.

חשוב: האם תוכל ללמוד מדברי רש"י באיזו מן הדרכים בהבנת ס"ס הוא צעד?

נראה שגם לדעתו הלכת ס"ס היא הגבלה של היקף הלכת ספקא דאורייתא לחומרא: מתי התורה מצווה להחמיר בספק? רק כאשר יש ספק אחד ולא כאשר יש שתי ספקות, 'דכולי האי לא חיישין דנימא תרי חומרי' – זאת הלכה בהיקף חובת החשש לספק איסור. ההבדל בינו לפנ"י ולרבנו דוד שאצלו הבנה זו אינה חייבת להישען על ההנחה שהספקות אסורים מדרבנן, שכן לדעתו הספקות אסורים מהתורה ובכל זאת הוא מבין כך את הלכת ס"ס. יתכן גם שלדעתו לא נאמר ס"ס להחמיר, וכגון באיסורי דרבנן: שם מקלים בספק ומניין שיש להחמיר כאשר יש שני ספקות? האם מוכרחים להסיק כך מהגמ' המגבילה את היקף הלכת ספקא דאורייתא לחומרא ומורה שאדם אינו חייב לחשוש ולהיזהר מספק איסור כאשר יש שני ספקות לקולא? אילו משמעות הלכת ס"ס הייתה יצירת כלי בירורי או הכרעתי נוסף, בדומה לרוב או חזקה, לא היה מסתבר להגבילו רק לקולא ולא לחומרא; אילו משמעות ההלכה הייתה שהצד להחמיר אינו נחשב כספק כאשר יש נגדו שני ספקות, גם לא היה מסתבר להגבילו לקולא; אך לפי רש"י משמעות ההלכה היא רק הגבלה נורמטיבית של חובת החשש והזהירות מספק איסור תורה, 'דכולי האי לא חיישין', וא"כ אין כל חובה והכרח ללמוד מכך שגם מחמירים מכוח ס"ס בספק דרבנן.

♦ ♦ ♦ ♦ ♦

שאלות להתבוננות וסיכום:

- מהן שתי האפשרויות העקרוניות היסודיות בהבנת ס"ס? הצג והסבר את החקירה האם ס"ס דומה לרוב או לכללי ספקא דאורייתא לחומרא וספקא דרבנן לקולא.
- מה הדין במצב בו מקלים בספק אחד, וכגון ספק דרבנן, ויש שני ספקות להחמיר? האם הולכים אחרי ס"ס גם להחמיר או רק להקל? הצג את האפשרויות העקרוניות ואת הקשר האפשרי בניהן ובין שאלת היסוד של אופי הדין וטעמו.